

Leonarda Mariak

Leksykalno-stylistyczne środki opisu podróży i podróżowania w listach prywatnych Henryka Sienkiewicza

Studia Językoznawcze 15, 61-80

2016

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

LEONARDA MARIAK

Uniwersytet Szczeciński, Wydział Filologiczny
Szczecin

Leksykalno-stylistyczne środki opisu podróży i podróżowania w listach prywatnych Henryka Sienkiewicza

Słowa kluczowe

leksyka, stylistyka, korespondencja prywatna, Henryk Sienkiewicz

Keywords

lexis, stylistics, private letters, Henryk Sienkiewicz

„Żyd wieczny tułacz”, „wędrownik samotny”¹ – to określenia najpełniej charakteryzujące Henryka Sienkiewicza i styl jego życia, które wiódł przez blisko czterdzieści lat, od przedwczesnej śmierci pierwszej żony – Marii z Szetkiewiczów, właściwie do końca swoich dni². Zachowana korespondencja prywatna³ wskazuje, że Sienkiewicz był niezmordowanym

¹ *Henryk Sienkiewicz, Listy*. Tom II, część pierwsza: *Jadwiga i Edward Janczewscy*, oprac. M. Bokszczanin, Warszawa 1996, *Wstęp*, s. 12.

² Henryk Sienkiewicz zmarł 15 listopada 1916 r. w Szwajcarii.

³ Zbiór liczy około 1400 listów pisanych do siedmiorga członków rodziny, czyli trzech kolejnych żon: Marii z Szetkiewiczów – 10 listów, Marii z Wołodkowiczów – 6 listów, Marii z Babskich – 600 listów, dwojga dzieci: córki Jadwigi – 92 listy, syna – Henryka Józefa – 66 listów, siostry Heleny – 64 listy oraz szwagierki – Jadwigi z Szetkiewiczów Janczewskiej – 563 listy. Korzystam ze zbioru: *Henryk Sienkiewicz, Listy*. Tom II, część pierwsza: *Jadwiga i Edward Janczewscy*, oprac. M. Bokszczanin, Warszawa 1996; Tom II, część druga: *Jadwiga i Edward Janczewscy*, oprac. M. Bokszczanin, Warszawa 1996; Tom II, część trzecia: *Jadwiga i Edward Janczewscy*, oprac. M. Bokszczanin, Warszawa 1996; Tom IV, część pierwsza: *Maria z Szetkiewiczów Sienkiewiczowa – Maria z Wołodkowiczów Sienkiewiczowa – Maria z Babskich Sienkiewiczowa (1888–1907)*, oprac. M. Bokszczanin, Warszawa 2008; Tom IV, część druga: *Maria z Babskich Sienkiewiczowa (1908–1913)*, oprac. M. Bokszczanin, Warszawa 2008; Tom IV, część trzecia: *Henryk*

podróżnikiem⁴, człowiekiem ciekawym świata, który w jednym miejscu nigdy nie przebywał dłużej niż kilka miesięcy: „Figurujące w nagłówkach listów nazwy miejscowości tworzą prawdziwe itinerarium [...], układają się w kształt Europy, którą przemierzył wzdłuż i wszerz”⁵.

Podróże przynosiły Sienkiewiczowi wciąż nowe doświadczenia i dawały możliwość poznania innych ludzi i ich życia, umożliwiały podziwianie piękna przyrody i architektury odwiedzanych miejsc, były także źródłem inspiracji twórczych. Na zwiedzane okolice Sienkiewicz patrzył bowiem nie tylko jako żądny poznania świata turysta, ale też jako pisarz, który zdobyte podczas wędrówek doświadczenia prznosił do swoich późniejszych utworów. Jako twórcy nowoczesnej powieści historycznej i zwolennikowi autentyzmu w odtwarzaniu rzeczywistości literackiej⁶, taka praktyka literacka była szczególnie bliska. Powszechnie wiadomo, że autentyzm obrazów wykreowanych w takich powieściach, jak *Pan Wołodyjowski*, *Quo vadis*, *W pustyni i w puszczy*, *Rodzina Połanieckich* czy w cyklu *Nowele amerykańskie* ma swoje źródło nie tylko w opracowaniach źródłowych z epoki⁷, które pisarz studiował, ale jest także efektem doświadczeń i obserwacji poczynionych podczas podróży do Ameryki, Afryki, Turcji i Włoch oraz corocznych pobytów w europejskich kurortach⁸.

Zważywszy na poczynione powyżej uwagi, za w pełni zasadne uznano zanalizowanie leksyki z kręgu tematycznego związanego z podróżą i podróżowaniem zawartej

Józef Sienkiewicz – Jadwiga Sienkiewiczówna – Helena Sienkiewiczówna – Lucjan Sienkiewicz, oprac. M. Bokszczanin, Warszawa 2008.

⁴ O znaczeniu tej sfery w życiu Sienkiewicza może świadczyć pojemność indeksów nazw geograficznych zamieszczonych w załącznikach do analizowanego tu zbioru listów (zob. *Listy*. Tom II, część trzecia, s. 584–623; Tom IV, część trzecia, s. 566–605).

⁵ *Henryk Sienkiewicz, Listy*. Tom II, część pierwsza, *Wstęp*, s. 15.

⁶ Zob. np. A. Wilkoń, *Z zagadnień języka „Ogniem i mieczem”*, w: *Trylogia Henryka Sienkiewicza. Historia–Dzieło–Recepcja*, pod red. L. Ludorowskiego, Warszawa–Poznań 1978, s. 147; H. Sienkiewicz, *O powieści historycznej*, w: *Trylogia Henryka Sienkiewicza. Studia. Szkice. Polemiki*, oprac. T. Jodełka, Warszawa 1962 (prwdr. 1889).

⁷ W dziele literackim, a szczególnie w powieści historycznej, na ostateczny kształt świata przedstawionego wpływ mają trzy zasadnicze czynniki: tzw. prawda weryfikowalna, fikcja literacka oraz wyobrażenia i światopogląd autora, będące wypadkową jego własnych przemyśleń oraz wizją historii charakterystyczną dla epoki, w której żył (zob. T. Bujnicki, *Z teoretycznych problemów powieści historycznej*, w: idem, *Sienkiewicz i historia. Studia*, Warszawa 1981, s. 11). Na temat źródeł historycznych Trylogii i *Krzyżaków* pisali m.in.: J. Kijas, *Źródła historyczne powieści „Ogniem i mieczem”*, „Pamiętnik Literacki”, Lwów 1927, R. XXIV, pod red. B. Gubrynowicza, s. 119–135; idem, *Źródła historyczne „Potopu” Sienkiewicza*, w: *Prace Historyczno-Literackie. Księga zbiorowa ku czci Ignacego Chrzanowskiego*, Kraków 1936, s. 479–511; idem, *Źródła historyczne „Pana Wołodyjowskiego”*, „Pamiętnik Literacki” 1952, R. LXIII, s. 1137–1155; idem, *Źródła historyczne „Krzyżaków”*, „Pamiętnik Literacki” 1964, z. 3, s. 83–117 oraz T. Skubalanka, *Historyczna stylistyka języka polskiego*, Wrocław 1984, s. 350–369.

⁸ Niektóre z podróży, np. do Hiszpanii, Grecji czy Egiptu, stały się podstawą reportaży i felietonów drukowanych w czasopiśmie, np. *Walka byków i Wspomnienie z Hiszpanii* drukowane w „Słowie” (9–15 lipca 1889; nry 151–156) i „Czasie” (9–16 lipca 1889; nry 154–160); *Sfinks nocą, Opis Port Saidu, Nilu, Kanału Sueskiego i pustyni*, „Słowo” (5–10 września 1891; nry 197–200).

w korespondencji rodzinnej Sienkiewicza. W badaniach skupiono się głównie na analizie wartości semantycznej oraz funkcji, jakie ta warstwa słowna pełni w treści listów. Ekscerpcją objęto zbiór wszystkich zachowanych listów prywatnych pisarza, który zajmuje blisko 3 tysiące stron druku w wydaniu zbiorowym korespondencji Sienkiewicza pod redakcją Marii Bokszezanin⁹. Zebrany materiał liczy łącznie ponad 300 wyrazów oraz połączeń wyrazowych o różnym charakterze, użytych ponad tysiąc razy¹⁰. Tak znacząca i pełna baza materiałowa upoważnia do formułowania wniosków uogólniających na temat cech i funkcji tej warstwy słownej w korespondencji prywatnej pisarza, a także w jego idiolekcie.

Przed przystąpieniem do analizy materiału leksykalnego warto dokładniej przyjrzeć się szlakom wędrówek Sienkiewicza, przedstawić motywy, jakimi się kierował, podejmując decyzje o zmianie miejsca pobytu, ponieważ dane te mają związek z preferencjami w zakresie wyboru środków językowych i sposobów opisu podróży w listach.

I. Geograficzno-topograficzna charakterystyka podróży Sienkiewicza

Podróże Sienkiewicza, członków jego rodziny oraz znajomych zarejestrowane w listach objęły wiele polskich miast i miejscowości, głównie uzdrowiskowych, takich jak Zakopane, Szczawnica, Rabka, Krynica, Nałęczów, Sopot (Zoppot), oraz zagranicznych kurortów, najczęściej nadmorskich, znajdujących się na terytorium Włoch, Hiszpanii i Francji. Julian Krzyżanowski w *Kalendarium życia i twórczości Sienkiewicza*¹¹ podaje pełny, chronologicznie ułożony, rejestr wyjazdów pisarza. Analiza tych informacji oraz danych z listów prywatnych wskazuje, że pisarz rzadko przebywał w jednym miejscu dłużej niż dwa, trzy miesiące. Nawet w Obłęgorku nie zamieszkał na stałe, traktował tę posiadłość jako miejsce letniego i świątecznego wypoczynku. Do ciągłej wędrówki zmuszała Sienkiewicza najpierw praca reporterska¹², potem – po śmierci pierwszej żony – także sytuacja rodzinna. Pobyt w domu i związana z tym konieczność zajmowania się dziećmi, codziennymi sprawami, a także wypełnianie licznych obowiązków społecznikowskich, zabierały cenny czas, przeznaczony na pisanie. W jednym z listów adresowanych do szwagierki – Jadwigi Janczewskiej (siostry pierwszej żony) Sienkiewicz napisał:

⁹ Zob. przypis 3.

¹⁰ Dla porównania – liczba wyrazów hasłowych dotyczących podróży i podróżowania zebranych z całej twórczości Stefana Żeromskiego wynosi 479 (zob. K. Szostak-Król, *Słownictwo pism Stefana Żeromskiego*, T. 15 *Podróże, podróżowanie*, Kraków 2010).

¹¹ *Kalendarz życia i twórczości Henryka Sienkiewicza*, oprac. J. Krzyżanowski, Warszawa 1954.

¹² Od 1873 r. pisarz współpracował z kilkoma gazetami. Jako wysłannik „Gazety Polskiej” i „Słowa” przez cztery lata (1876–1879) przebywał za granicą, głównie w Ameryce (II 1876 – III 1878) oraz we Francji (IV 1878 – III 1879). Kolejna podróż reporterska, tym razem do Afryki, miała miejsce w 1891 r., Sienkiewicz był wtedy redaktorem i zarazem korespondentem „Słowa”.

Jak mi tu przeszkadzali, nie umiem Ci powiedzieć! Siedzę np. rano licząc każdą chwilę – tymczasem dzwonek: wchodzi Helcia, zaczyna mi guwernantkować jak trzyletniemu dziecku, że powinienem być u Dmochowskich, wreszcie robi mi scenę z płaczami, że to ma być wizyta przedśmiertna, że to jedyny dom, w którym ona bywa. Potem pudruje się godzinę dla zapudrowania łez, a mój rękopism stoi – irytacja, cały dzień stracony. Pi-szę popołudniu, przyłazi Janek ze swoją fizjonomią karawaniarza i mimo że nie gadam do niego, tkwi godzinę – znów humor zepsuty, usposobienie uleciało – i zastój. Było bardzo niegrzecznie z mojej strony, że im ich wprost wypraszał, ale skoro z mojej pracy żyją, niechże choć ją uszanują (JJ 1890, 230)¹³.

Podobne w tonie konstatacje znajdujemy także w listach do dzieci – Jadwigi i Henryka Józefa:

Do wakacji ciężko mi będzie czymkolwiek Was zasilić, tym bardziej że w Warszawie wcale pisać nie mogę (HJS 1908, 44); Wyjadę w każdym razie z Warszawy jutro. Potrzebuję tego nie tylko dla zdrowia, ale i dla roboty. (JS 1908, 19); Tak mężczy to życie warszawskie, to późne kładzenie się, ten stosunkowy brak ruchu – ten czas zajęty na nic. A przecie nie ma dnia, w którym by ze trzy lub cztery razy nie zadzwoniono do mnie. Co dzień literalnie [...] (JS 1887, 45).

Poza pracą twórczą najważniejszym powodem ciągłych podróży Sienkiewicza była troska o zdrowie własne oraz członków najbliższej rodziny – syna, córki, a zwłaszcza chorej na gruźlicę pierwszej żony. Staraniem pisarza wyjazdy do uzdrowisk krajowych i zagranicznych odbywały się co najmniej dwa razy w roku (czasami częściej) – wczesną wiosną (od lutego do maja) i późną jesienią (od września do grudnia). Do ulubionych i systematycznie odwiedzanych miejsc kuracyjnych za granicą należały: Kaltenletgeben, Abbacia, Gastein, Ostenda, Biarritz, Karlsbad, Nicea, Ragaz, Lugano, Lowrana, St. Raphael, Baden, Arcachon, Reichenhall, Ploumanach w Bretanii, a także francuska i włoska Riviera. Miejsca kuracyjne Sienkiewicz wybierał bardzo starannie, zwykle konsultował się w tej sprawie z lekarzami, czynnikami decydującymi były klimat (łagodny, ciepły, suchy), odpowiednia kuchnia, warunki lokalowe i oczywiście jakość zabiegów kuracyjnych.

Na Zakopane nie zgodzili się mimo ochoty Dzinki z powodu złych tamtejszych warunków sanitarnych i złej kuchni, która wpływa ujemnie na odżywianie. [...] Skończyło się zatem na Szwajcarii. Poprzednio wypytywałem Bauerertza o rozmaite miejscowości.

¹³ W nawiasach podano inicjały adresatów listów, czyli: JJ – Jadwiga Janczewska – szwagierka; HJS – Henryk Józef Sienkiewicz – syn pisarza; JS – Jadwiga Sienkiewiczówna – córka, MSz – Maria z Szetkiewiczów Sienkiewiczowa – pierwsza żona, MW – Maria z Wołodkowiczów Sienkiewiczowa – druga żona, MB – Maria z Babskich Sienkiewiczowa – trzecia żona; HS – Helena Sienkiewiczówna – siostra; natomiast liczby oznaczają odpowiednio: rok powstania listu i jego numer w kolejnym tomie *Listów*.

Mówił, że na maj i połowę czerwca nie widzi lepszej nad Caux. Dmochowski i Jakowski zgodzili się na to również – więc zapewne będzie Caux (MB 1903, 55).

Wiele miejscowości i miast Polski pisarz odwiedził w związku z prowadzoną działalnością społecznikowską i popularyzatorską. Dużym zainteresowaniem cieszyły się zwłaszcza jego odczyty, z którymi Sienkiewicz jeździł po całym kraju¹⁴. W 1904 roku aktywnie włączył się w akcję na rzecz powodziń w Królestwie Polskim¹⁵, z tego powodu kilkakrotnie odwiedzał z wykładami Siedlce i Lublin (1904). Częste zaś podróże z Warszawy do Krakowa związane były z działalnością fundacji stypendialnej im. Marii Szetkiewiczowej, której Sienkiewicz był głównym dysponentem. Ponadto należy tu wspomnieć o licznych i systematycznych wyjazdach związanych z pracą pisarską, redakcyjną i wydawniczą oraz z koniecznością uczestniczenia w różnego typu wydarzeniach i przedsięwzięciach kulturalnych i oświatowych organizowanych w całym kraju.

Czas spędzany w Polsce pisarz dzielił między Warszawę, Kraków, Zakopane, potem również Oblęgorek. Z listów pisanych do członków najbliższej rodziny wiemy, że Sienkiewicz nie lubił polskich miast, a zwłaszcza krytycznie wypowiadał się o Warszawie. Denerwował go hałas, ciągły pośpiech, brud, zimno i wilgoć:

Warszawa w lato jest parszywa (MB 1903, 63); Otóż Warszawa jest obecnie czymś tak ciemnym, zgniłym i błotnistym, i wilgotnym, że mieszkanie w niej nawet i dla zdrowych jest niezdrowe (JS 1907, 8); Warszawa, biorąc przy tym na uwagę obskurny i błotnisty dworzec, a raczej jego parodię – przedstawiła nam się również brudno, ciemno, oślizgłe i błotnisto (JS 1907, 12); Zoppot jest straszną dziurą. Czarno, mokro, nudno, słowem: obrzydliwie (JJ 1888, 124); Zakopane jest laciaste i nie uwierzysz, jak podle (HJS 1907, 40).

Natomiast europejskie miasta, zarówno te, w których pisarz zatrzymywał się na dłużej, jak i te mijane przejazdem, zwykle oceniał pozytywnie, np.: *Jesteśmy już w Seelisbergu, który jest zawsze bajeczny. (HJS 1906 36); Wenecja jest boska jak zawsze (JS 1904, 6); Pogoda cudna, kraj pyszny, pełny jezior i Sztokholm bajeczny (MB 1905, 145).* Kilku miastom, które wywarły na nim największe wrażenie, poświęcił znacznie więcej uwagi. Szczegółowe i obszernie opisy tych miejsc znajdujemy w korespondencji z Jadwigą Janczewska: Drezno (JJ 1888, 121), Ateny (JJ 1886, 31), Genua (JHS 1897, 2), Sztambuł (JJ 1886, 26), Barcelona, Walencja, Kordoba, Sewilla, Madryt (JJ 1888, 127–134).

¹⁴ Do najbardziej znanych odczytów Sienkiewicza można zaliczyć np.: *O Stanach Zjednoczonych (Lwów 1879), O kraju i ludziach w Nowym Świecie (Kalisz 1880), Wspomnienia z Aten (Kraków 1887), O powieści historycznej (Warszawa 1889).*

¹⁵ W związku z katastrofalną powodzią, która nawiedziła Królestwo Polskie jesienią 1903 r., Kasa Literacka zorganizowała cykl odczytów we wszystkich najważniejszych miastach Królestwa z udziałem znakomitych prelegentów, w tym Sienkiewicza (MB 1903, 81).

W związku z bogatym życiem towarzyskim i chęcią utrzymywania kontaktów z przyjaciółmi Sienkiewicz często wyjeżdżał na polowania, np. do posiadłości Krasińskich w Radziejowicach, Dzieduszyckich w majątkach Poturzyce i Pieniaki, Raczyńskich w Rogalinie, Reyów w Przecławiu, Mineyków w Dubnikach na Litwie. Poza tym regularnie odwiedzał Dmochowskich w Rudzie (wieś na Podlasiu), Karczewskich w Szryńsku (wieś na pograniczu mazowiecko-pruskim), chętnie odpoczywał też w pałacu Abakanowiczów w Ploumanach (Bretania) i w posiadłości Stadnickich we Frain na Morawach.

Wiele podróży Sienkiewicza, zwłaszcza zagranicznych, służyło jednocześnie celom turystycznym i poznawczym. Wyjazdy tego typu były niezbędne, pozwalały bowiem poznać osobiście egzotyczne realia, tamtejsze wytwory kultury, obyczaje, przyrodę. Zdobyta w ten sposób wiedzę pisarz wykorzystywał w fabule swoich utworów. Taki cel miała trwająca miesiąc wyprawa do Rumunii, Bułgarii i Turcji (9 X – 8 XI 1886), opisana szczegółowo w dwunastu kolejnych, bardzo obszernych listach do szwagierki (JJ 1886, 19–30) oraz czteromiesięczna podróż do Afryki (styczeń – kwiecień 1891), a także liczne wyjazdy do Włoch, zwłaszcza te z 1886 roku, kiedy to Sienkiewicz zwiedził Neapol, Rzym, Florencję i Pompeje (JJ 1886, 35–37; HJS 1886, 1).

Na koniec warto wspomnieć o podróżach poślubnych Sienkiewicza. Epistolografia i źródła biograficzne dokumentują trasy dwóch takich wyjazdów¹⁶ – z Marią Wołodkowniczną – drugą żoną, pisarz udał się do Włoch, druga podróż – z Marią Babską – trzecią żoną – wiodła przez Monte Carlo, Niceę i zakończyła się w Wenecji. Wzmianki na temat tych wyjazdów zawierają listy pisane do Jadwigi Janczewskiej (1893, 356; 1904, 483) oraz do córki (1904, 6).

Jeśli chodzi o sposób ujęcia opisów podróży w listach do najbliższych, to można powiedzieć, że charakteryzują się one różnym stopniem szczegółowości. Od bardzo ogólnych, typu:

Przyjazd dobry. Podróż sankami nie męcząca (JJ 1889, 195); *było gorąco, a Wiedeń przypominał jak zwykle Zanzibar* (JS 1910, 42); *Hiszpania to kraj etykiety, mantyl, nożów, wachlarzy, kwiatów, byków i miłości* (JJ 1888, 125); *Gorąco! 24 R w cieniu. – Mijamy Massawę, ale brzegu nie widać. W nocy Bab-el-Mandeb. W Adenie jutro wieczór. Pogoda. Kołysania żadnego. Bryza z południa* (JJ 1891 282),

aż po bardzo dokładne i obszerne, liczące kilka stron opisy¹⁷, np. **miast**: Neapol (JJ 1886, 35), Ateny (JJ 1886, 31); Bukarest (!) (JJ 1886, 19), Stambuł (JJ 1886, 26), Praga (JJ 1889, 163); **krajów**: Bułgaria (JJ 1886, 21, 22), Hiszpania (JJ 1888, 127), Egipt (JJ 1891 277–280), Zanzibar (JJ 1891, 283); **przyrody**, zwłaszcza egzotycznej: Wezuwiusz (JJ 1886, 36), przyroda

¹⁶ Wskazane źródła nie zawierają danych na temat podróży poślubnej Sienkiewicza i pierwszej żony – Marii z Szetkiewiczów.

¹⁷ Z uwagi na dużą objętość tych opisów ograniczam się tylko do wymienienia ich lokalizacji.

Pireusu (JJ 1886, 31), podziemne grotty w okolicach jeziora d'Agnano (JJ 1886, 36); **zwierząt** w Afryce (JJ 1891, 284), egzotycznych ryb w akwarium w Puzzoli (JJ 1886, 36); **przyłądków**: Miseno i Ischii (JJ 1886, 36); **szlaków wodnych** w Afryce Wschodniej: Kingani, Wami (JJ 1889, 284); **zabytków i wytworów kultury**: Akropol (JJ 1886, 32), ruiny w Pompejach, zabytki Stambułu (JJ 1886, 26), Galerii Drezdeńskiej (JJ 1888, 121), a także spotykanych w czasie wędrówek **ludzi**: Arabowie (JJ 1886, 19), Grecy (JJ 1886, 31), Turcy (JJ 1886, 24). Dłuższe relacje z Sienkiewiczowskich peregrynacji przypominają *Obrazy z podróży* Heinego¹⁸ (JJ 1886, 30), ponieważ zawierają, prócz czystych informacji faktograficznych, także cenne osobiste opinie i wrażenia pisarza z miejsc, które poznawał. Pod względem formy i cech językowsylistycznych nawiązują do wydanych drukiem – niezwykle plastycznych i sugestywnych – *Listów z podróży do... (Ameryki, Afryki)*.

II. Analiza semantyczna i formalna leksyki z kręgu podróży i podróżowania

Z uwagi na przyjętą w badaniach metodę filologiczną, analiza materiału rozpocznie się od przedstawienia klasyfikacji semantycznej. Całość zebranej leksyki tworzy dziewięć grup znaczeniowych:

1. Nazwy czynności określających przemieszczanie się z jednego miejsca, pokonywanie odległości do miejsc, nazywających różne etapy i aspekty podróży (107 jedn. znac.)

*brnąć*¹⁹, *chodzenie*, *chodzić/iść*, *ciągnąć*, *dojazd*, *dojechać*, *dojść*, *dopłynąć*, *droga*, *dyrdać*, *ekspedycja*, *eskapada*, *exodus* ‘masowe wyjście ludności z jakiegoś miejsca, tu przen. jednoczesny wyjazd wszystkich gości z Oblęgorka’ (MB 1904, 98), *flanowanie* ‘wałowanie się, łażkowanie’ (JJ 1892, 303), *ogólnotopograficzna gapiówka* ‘zwiedzanie miasta’ (MB 1905, 142), *jazda*, *jechać/jeździć*, *kolatać się*, *koło*, *latać*, *łażenie*, *marsz*, *na odjezdnem*, *na wyjezdnem*, *nadjechać*, *objechać*, *obwozić*, *odesłać/ odsyłać*, *odjazd*, *odjeżdżać/odjechać*, *odwozić/odwieźć*, *pakować*, *pakować się*, *pakowanie*, *płynąć*, *podróż*, *podróżować*, *pojechać*, *pomknąć*, *poruszanie się*, *posuwać się*, *powrócić*, *powrót*, *pójść*, *przebywać*, *przechadzka*, *przejazd*, *przejazdem*, *przejażdżka*, *przejechać*, *przejść*, *przejść się*, *przelecieć*, *przeprawa*, *przesiadać się/przesiąść się*, *przesiadanie*, *przesiadanie się*, *przyjazd*, *przyjechać*, *przyjeżdżać*, *przyjeżdżać/przyjechać*, *przyjść*, *przykołatać się*, *puścić się*, *pyrgać/pyrgnąć* ‘gw. biec gdzieś, tu żart. ruszać w drogę,

¹⁸ *Obrazy z podróży (Die Reisebilder)* Henryka Heinego, powstałe w latach 1826–1831, stoją na pograniczu dziennika z podróży i felietonu, obiektywnego opisu i subiektywnych doznań wyrażonych w poetyce romantyzmu; są mieszaniną dwu form literackich: poezji i prozy. Na taki charakter relacji zwrócił uwagę sam pisarz w liście do Jadwigi Janczewskiej z 8 XI 1886 r.

¹⁹ Ze względu na oszczędność miejsca pomijam cytaty ilustrujące użycie poszczególnych leksemów. Definicje podaję tylko w przypadku leksemów, których znaczenie mogłoby być niejasne (dotyczy to np. metafor, neologizmów, form przestarzałych, nacechowanych ekspresywnie).

podróż', na miasto (JJ 1886, 32), *rozjazd, rozjeżdżać się, rozpakować, rozpakowanie się, rozpakowywanie, ruszać/ruszyć, ruszać się/ruszyć się, spacer, tour, trębalić się* 'jechać gdzieś z trudem, bez większej ochoty' (MB 1911, 429), *uciekać/uciec, udać się, wędrować, wiosłować, wlec się, włóczyć się, wpaść, wracać/wrócić, wstąpić, wybierać się/wybrać się, wychodzić, wycieczka, wygrzebać się, wyjazd, wyjeżdżać/ wyjechać, wylądować, wyprawa, wyprawić, wyprawić się, wyruszać/wyruszyć, wyskoczyć, wysłać/wysyłać, zabrać się, zajeżdżać, zająć, zapakować się, zatrzymywać się/zatrzymać się, zawieźć, zjechać, zjeżdżać się/zjechać się, zwiedzić/zwiedzać.*

2. Nazwy środków transportu, ich części oraz elementy wyposażenia (103 jedn. znaczn.)²⁰

2.1. Transport lądowy (48 jedn. znaczn.)

2.1.1. Transport szynowy (na płozach) (25 jedn. znaczn.)

blitz 'pociąg błyskawiczny, ekspres' (MB 1911, 444), *ciuchcia, druga klasa, ekspres, foniculare* 'właściwa nazwa: fonicolare – kolej linowa naziemna (mająca tor szynowy ułożony na ziemi, np. na stoku górskim), napędzana linią trakcyjną' (HS 1886, 1), *I-sza klasa/pierwsza klasa, kolej, kurier, ławka, miejsce, Orient, platforma* 'peron na dworcu; przytorze' (MB 1905, 114), *pociąg, przedział, restauracja, salonik, sanie, sanki, sleeping, sleeping-car, train de lux* 'pociąg luksusowy' (HS 1897, 15), *tram, tramwaj, wagon.*

2.1.2. Transport drogowy, kołowy (23 jedn. znaczn.)

automobil/automobila, bicykl 'rodzaj roweru z przednim kołem dużym, tylnym malutkim' (JJ 1887, 75), *bryczka, dorożka, drynda* 'pot. dorożka (p.)' (MB 1901, 35), *dryndulka, dwukonka* 'dorożka dwukonna' (MB 1900, 25), *fiakier* 'dorożka' (MB 1908, 231), *kareta, karetka, koła* 'tu metonimicznie o jakimś pojeździe na kołach, ciągniętym przez konie' (MB 1908, 254), *konie, linijka* 'rodzaj pojazdu na wysokich kołach, z wąskim, podłużnym siedzeniem' (MB 1903, 69), *omnibus* 'powóz publiczny na wiele osób; dylizans' (MB 1908, 240), *powozik, powóz, rower, samochód, samoswęd* 'tu żart. samochód, który podczas jazdy wydziela cuchnące spaliny; neologizm Sienkiewicza' (HJS 1909, 50), *szaraban* 'wóz z ławkami, konny pojazd czterokołowy, resorowany, odkryty, z kilkoma siedzeniami poprzecznymi; bryczka resorowa' (MB 1912, 497), *trycykl, wóz.*

2.2. Transport wodny (11 jedn. znaczn.)

gondola, jacht, kabinka 'mała kajuta na statku' (MB 1909, 363), *kaik* 'długa, wąska łódka z lekkiego drewna, charakterystyczna dla Turcji' (JJ, 1886, 21), *łódka, łódź, okręt, parowiec, pokład, pomost, statek.*

²⁰ Środki transportu zostały szczegółowo omówione w osobnym artykule: L. Mariak, *Środki transportu w listach prywatnych Henryka Sienkiewicza* (w druku).

3. Nazwy osób związanych z transportem i podróżą (35 jedn. znac.)

3.1. Nazwy osób obsługujących podróżnych, zatrudnionych w instytucjach przewozowych (22 jedn. znac.)

celnik, chłop, cicerone ‘met. przewodnik; osoba, która pokazuje drogę w nieznanym terenie; oprowadzacz’ (JJ 1886, 36), *dorożkarz, drogman* ‘przewodnik, tłumacz hotelowy’ (JJ 1886, 20), *furman, garson* ‘kelner w wagonie restauracyjnym’ (JJ 1887, 82), *hamal* ‘tragarz’ (JJ, 1886, 20), *hotelowy, interpret* ‘tłumacz, przewodnik’ (JJ 1888, 127), *komora* ‘celnicy rewidujący’: *Dowodem tego i komora, która za mały baczysz nie rewiduje rzeczy.* (JJ 1886, 20), *konduktor, majtek, naczelnik stacji, portier, posługacz/posługujący, przewodnik, służba, sternik, tragarz, Turko-furman, załoga statku.*

3.2. Nazwy osób odbywających podróż (13 jedn. znac.)

przyjezdny, towarzystwo, eskorta, podróżnik, podróżnik-pesymista, jadący, towarzysz, towarzysza, kompanion, pasażer, komunik ‘oddział konny bez taborów; tu żart. towarzysze podróży’ (JJ 1887, 65), *cudzoziemiec, członek wyprawy.*

4. Nazwy miejsc i obiektów związanych z podróżowaniem (34 jedn. znac.)

4.1. Nazwy obiektów i miejsc związanych z korzystaniem ze środków transportu (18 jedn. znac.)

agencja ‘biuro podróży’ (JJ 1888, 125), *bufet, dogana* ‘komora celna’ (MB 1908, 282), *dworzec, gara* ‘dworzec kolejowy’ (MB 1908, 283), *kajuta, kasa, kolej, komora* ‘urząd celny’ (JJ 1886, 37), *Nordbahn* ‘dworzec północny’ (JS 1908, 30), *peron, port, stacja, stacyjka, Südbahn* ‘dworzec południowy’ (MB 1908, 298), *szuflada* ‘żart. bardzo mała kajuta na statku’ (JJ 1886, 35), *tergowista* ‘słowo zniekształcone; zapewne: trygowiszte, czyli miejsce, z którego się wyrusza, a zatem dworzec’ (JJ 1886, 20), *tualeta* ‘umywalnia, ubicacja w pociągu’ (JJ 1887, 82).

4.2. Nazwy miejsc i obiektów związanych z noclegami, pobytem czasowym podróżnych (16 jedn. znac.)

dom, domek, dziura, gasthaus ‘zajazd, restauracja’ (JJ 1887, 53), *hotel, kącik, letnie schronisko, locum* ‘pokój, mieszkanie wynajmowane podróżnym’ (MB 1906, 166), *miejsce, mieszkanie, pensjonat, pokoik, pokój, stancja, willa/villa.*

5. Nazwy przedmiotów związanych z podróżą (22 jedn. znac.)

5.1. Nazwy pojemników, przedmiotów, opakowań do transportowania rzeczy i rzeczy zabieranych w podróż (13 jedn. znac.)

bagaż, kosz, kufer, kuferek, kufereczek, pakunek, pudełka, rzeczy, tobolek, toból, torba, trzos, walizka.

5.2. Nazwy informatorów dla podróżnych (6 jedn. znac.)

guide ‘informator, przewodnik’ (JJ 1886, 32), *indykator kolejowy* ‘kolejowy rozkład jazdy’ (MB 1908, 246), *konduktor* ‘rodzaj przewodnika i rozkładu jazdy zarazem’ (JJ 1889, 163), *mapa, przewodnik, rozkład jazdy*.

5.3. Nazwy dokumentów umożliwiających podróżowanie (3 jedn. znac.)

bilet, pasport, wiza.

6. Nazwy sposobów komunikacji i szlaków komunikacyjnych (16 jedn. znac.)**6.1. Nazwy szlaków drogowych (8 jedn. znac.)**

estakada, droga, wertepy, szosa, ulica, promenada, gościniec, aleja.

6.2. Nazwy ogólne (4 jedn. znac.)

droga ‘wszelki szlak komunikacyjny; trasa, odległość od celu podróży’: *piszę do Ciebie w dzień wyjazdu i z każdego miejsca w drodze, w którym się zatrzymam*. (MSz 1884, 9), *komunikacja, marszruta, żegluga*.

6.3. Nazwy szlaków szynowych (4 jedn. znac.)

linia, Südbahn ‘trasa podmiejska południowa’ (JJ 1887, 60), *tory, Westbahn* ‘linia kolejowa zachodnia’ (JJ 1887, 60).

7. Nazwy realiów związanych z podróżami zagranicznymi, przekraczaniem granicy (9 jedn. znac.)

clo, granica, kwarantanna, nakrapiać karbolem bieliznę ‘podczas kwarantanny używać karbolu w celach dezynfekcyjnych’ (JJ 1886, 26), *okadzać* ‘odkażać w czasie kwarantanny’ (JJ 1886, 19), *praktyka* ‘zaświadczenie o przebyciu kwarantanny’ (JJ, 1886, 26), *rewidować, rewizja, szlaban* ‘granica’: *Przy szlabanach był z powodu wtorku [dzień handlowy, dop. L.M.] tłok wielki*. (MB 1911, 485).

8. Nazwy firm transportowych i biur podróży (4 jedn. znac.)

angielski Lloyd, biuro sleepingkarów, Cooock, linie Florio Rubatino.

9. Określenia sposobów podróżowania (3 jedn. znac.)

koleją, konno, piechotą.

Bogactwo semantyczne zebranej leksyki wskazuje na wielość różnych realiów związanych z podróżowaniem, opisywanych w korespondencji. Umieszczanie w listach informacji o charakterze logistycznym, dotyczących np. sposobów przemieszczania się, zmian

miejsca pobytu, etapów i tras podróżowania, celu wyjazdu oraz środków transportu, jest zjawiskiem oczywistym, wynikającym z funkcji listu prywatnego. Stefania Skwarczyńska w *Teorii listu* stwierdza, że zadaniem korespondencji prywatnej, która należy do nurtu listów terażniejszych, było przede wszystkim informowanie najbliższych o aktualnych, ważnych wydarzeniach²¹, a kwestie związane z podróżowaniem, zmianą miejsca pobytu do takich niewątpliwie należą.

Większość opisów podróży zawartych w listach Sienkiewicza ma charakter dynamiczny, ponieważ dominują w nich formy wskazujące na ruch. Nazwy czynności, do których zaliczono:

- czasowniki czynnościowe ruchu użyte w postaci podstawowej typu: *iść, jechać, chodzić* oraz derywatów prefiksalnych (niekiedy prefiksально-zaimkowych): *odjechać, objechać, dopłynąć; rozjeżdżać się, zjechać się;*
- rzeczowniki o znaczeniu czynnościowym: *podróż, marsz, wędrówka, spacer;*
- rzeczowniki odczasownikowe zakończone na *-anie, -enie*: *chodzenie, wędrowanie, przesiadanie, pakowanie*

stanowią ponad 30% całości badanego zasobu słownego. Derywaty prefiksalne utworzone są najczęściej za pomocą formantów, które informują o usytuowaniu osoby będącej w ruchu względem punktu wyjścia i dojścia. Do opisu peregrynacji swoich i innych osób Sienkiewicz używał derywatów czasownikowych przynależnych do grupy formacji kierunkowych²² oznaczających czynności zbliżania się do celu oraz oddalania się od punktu wyjścia. W pierwszym przypadku są to czasowniki z prefiksami: *przy-*: *przyjechać, przyjść;* *do-*: *dojechać, dopłynąć;* *za-*: *zjechać, nad-*: *nadjechać;* *z-* + *się*: *zjechać się;* *w-*: *wskoczyć.* W drugiej grupie czasowników znalazły się formacje utworzone za pomocą przyrostków: *od-*: *odwozić, odjechać, odsyłać;* *wy-*: *wysłać;* *roz-* + *się*: *rozjeżdżać się.*

Liczną grupę stanowią także derywaty aspektowe, które nazywają czynności dokonane (*przyjechać, rozpakować się*), niedokonane (*chodzić, płynąć, podróżować*), momentalne (*nadjechać*) lub wielokrotne (*jeździć, zatrzymywać się*). Formy te służą głównie aktualizacji opisywanych realiów, zwłaszcza jeśli chodzi o rodzaj i etap podróży. Formuła listu sprawiła, że wśród verbów przeważają formy dokonane, bowiem Sienkiewicz zwykle relacjonował swoje wyprawy po ich zakończeniu.

Ponadto struktura znaczeniowa zgromadzonych czasowników wskazuje, że Sienkiewicz częściej przemieszczał się za pomocą środków lokomocji, zwłaszcza pociągów i statków, niż pieszo czy konno. Dominują derywaty utworzone od czasowników podstawowych: *jechać, jeździć*, znacznie mniej jest form pochodnych od czasowników: *iść, chodzić.*

Z przemieszczaniem się, podróżowaniem związane są bezpośrednio określenia oznaczające kierunek, orientację w przestrzeni, odległość, a także czas, stąd w zebranych

²¹ S. Skwarczyńska, *Teoria listu*, Lwów 1937, s. 119.

²² R. Grzegorzczkowska, *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, Warszawa 1984, s. 473.

materiale znalazła się spora grupa wyrażzeń przymikowych, przysłówków lokatywnych, kierunkowych oraz temporalnych towarzyszących nazwom czynności, np.: *przejść Afrykę od północy na południe* (JJ 1890, 28), *wyjechać w poniedziałek prosto do Barcelony* (JJ 1888, 125), *chodzić po mieście* (MB 1908, 278), *chodzić daleko wschodnim brzegiem* (JJ 1890, 216). Najczęściej jednak oddaniu relacji przestrzennych służyły zwroty o skonwencjonalizowanej strukturze: *jechać z ... na ...* lub *przez/via ... na/do*, albo *jechać do ... przez/via ...*, np.: *jechać do Wiednia przez Wisłę* (MB 1908, 245), *przez Wiedeń do Zakopanego* (MB 1911, 411), *do Krakowa via Obłęgorek* (JS 1910, 39). W przypadku sposobów określania odległości Sienkiewicz wykorzystywał zamiast miar długości – miary czasowe, np.: *Baden leży o 20 minut koleją od Zurychu* (JS 1910, 42), *Droga do Giurgiu wynosi dwie godziny koleją* (JJ, 1886, 20), *Odległość z Kalten [do Rodaun – dop. L.M.] – dobry spacer, bo stacyjki krótkie.* (JJ 1887, 60), *nieco dalej, bo dwie godziny drogi od Wiednia* (JJ 1887, 60), *droga z Barcelony – do Walencji 16 godzin!* (JJ 1888, 128).

Duża liczba wskaźników informujących o relacjach przestrzennych i czasowych jest cechą znamioną opisów podróży. Słownictwo tego typu pozwalało Sienkiewiczowi precyzyjnie wskazać miejsce pobytu, trasę podróży, czas przejazdu i w sposób jasny przekazać te informacje bliskim.

Z perspektywy współczesnego czytelnika zaprezentowane przez Sienkiewicza opisy podróży przynoszą wiele ciekawych informacji faktograficznych, dokumentujących realia z drugiej połowy XIX i początków XX wieku. W zgromadzonym materiale leksykalnym znalazły się nazwy popularnych wówczas, a dzisiaj już nieużywanych, środków transportu, takich jak: *drynda, dwukonka, fiakier, linijka, szaraban, trycykl, kaik*, osób zatrudnionych w instytucjach przewozowych, np.: *drogman, garson, hamal, interpret, komora ‘celnicy’* czy firm transportowych, jak: *biuro sleepingkarów, Cooock, linie Florio Rubatino*. Ponadto we współczesnym czynnym zasobie słownym nie występują określenia typu: *guide, indykator kolejowy, konduktor ‘rodzaj przewodnika i rozkładu jazdy zarazem’, flanowanie, foniculturalare, train de lux, tram czy automobila* oraz związki frazeologiczne związane z pobytem w hotelu, funkcją paszportu, np.: *stać/stanąć w hotelu* (MB 1888, 3) */w Krakowie* (MB 1906, 166), *dostać numer w hotelu* (MB 1906, 151), *odpisać od pasportu* (MB 1905, 135), *szukać locum prosto z dworca* (MB 1906, 168), *stać pod własnym nazwiskiem* (HJS 1906, 38). Pod tym względem listy Sienkiewicza są doskonałym źródłem do badania zmian w nazewnictwie związanym ze sferą podróży.

Relacje z zagranicznych i krajowych wypraw przynoszą, oprócz wiedzy geograficznej i kulturoznawczej, także wiele ciekawych spostrzeżeń i obserwacji osobistych pisarza dotyczących np. zwyczajów związanych z przekraczaniem granicy, rewizjami, a zwłaszcza kwarantanną na statkach. Zdaniem pisarza przymusowa izolacja, która polegała głównie na czekaniu, a także nakrapianiu karbolem białizny i okadzaniu podróżnych oraz ich bagażu, nie miała najmniejszego sensu.

W ocenie wyprawy pisarz zawsze zwracał uwagę na jakość warunków podróżowania, a więc czas jazdy, tłok, higienę, a zwłaszcza planowość kursowania i temperaturę

panującą w środkach transportu, np.: *brudny wagon* (MB 1906, 161), *pociąg trzęsie ogromnie* (MB 1906, 161), *przepełniony pociąg* (MB 1906, 169; MB 1900, 29), *podróż marna* (MB 1905, 122), *smażyć się w wagonach* (MB 1905, 114). Przytoczone przykłady opinii wskazują, że realia związane z podróżowaniem w czasach Sienkiewicza i dzisiaj zmieniły się w niewielkim stopniu. Współczesnym podróżnym, a szczególnie użytkownikom kolei, znane są z doświadczenia brudne, niedogrzone lub przegrzane wagony, tłok w pociągach, zbyt długi czas podróżowania, spóźnienia czy awarie trakcji itp.

Przechodząc do omówienia zgromadzonej leksyki na tle polszczyzny XIX wieku, stwierdzić należy, że w znakomitej większości należy ona do ogólnej odmiany języka, co potwierdza kwerenda dwóch słowników²³. Przewaga słownictwa tego typu wynika z dominującej w liście funkcji informacyjnej, a także z chęci pisarza do wiarygodnego, rzetelnego i jasnego prezentowania rzeczywistości. Z wyjątkiem 27 wyrazów (co stanowi mniej niż 10% całej bazy) (*blitz, dyrdać, trębalić się, foniculare, Orient, sleeping-car, train de lux, automobila, samoswęd, kaik, drogman, hamal, interpret, komora 'celnicy', Turko-furman, podróżnik-pesymista, kompanion, komunik, Nordbahn, Südbahn, szuflada, tergowista, guide, indyktor kolejowy, konduktor 'rodzaj przewodnika i rozkładu jazdy zarazem', Westbahn*) wszystkie pozostałe formy notuje w takim samym znaczeniu, bez kwalifikatorów SW.

Mniej liczna grupę stanowią wyrazy potoczne i nacechowane ekspresywnie oraz neologizmy, rzadziej neosemantyzmy i formy gwarowe, np.: *dryndulka, latać, wygramolić się, wyskoczyć, fundnąć bilet, exodus, flanowanie, przykolatać się, pyrgać, ogólnotopograficzna gapiówka, samoswęd, komunik*. Użycie tych form w liście prywatnym jest, w odróżnieniu od listów oficjalnych lub otwartych, uzasadnione, a nawet pożądane. Do form nacechowanych, pełniących funkcję humorystyczną, zaliczają się również żartobliwe przekształcenia nazw miejscowości umieszczane w nagłówkach listów, np.: *Uszy pod Łozanowem. Gospoda na Krasnobrzegu* (MB 15 X 1909) zamiast właściwej nazwy miejscowości: *Ouchy près de Lausanne, hôtel Beau Rivage*, czy też *Venezia la Bella i la Nudna* w liście do szwagierki z 21 września 1879 roku (JJ 1879, 2), poza tym jest *Miedzilan* zamiast Mediolanu, Jezioro Lemańskie to *Jezioro Łomańskie*; München – *Mnichowo*, Innsbruck – *Mościska na Inie*, Salzburg – *Solnogród* (JJ 29 VI 1911), Wenecja to *Banatki* lub *Mletki* (MB 1909, 369). Większość z tych nazw powstała jako efekt dźwiękonaśladowczej (*Miedzilan, Uszy pod Łozanowem*) lub etymologicznej (np. *Solnogród*²⁴, *Mościska na Inie*²⁵) zabawy językowej pisarza, w przypadku nazw Wenecji²⁶ można wskazać filologiczne podstawy przekładu.

²³ *Słownik języka polskiego*, pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego, W. Niedźwiedzkiego, Warszawa 1900–1927, t. I–VIII; *Słownik języka polskiego*, pod red. W. Doroszewskiego, Warszawa 1958–1969, t. I–XI.

²⁴ Salzburg <niem. *das Salz* 'sól'; *die Burg* 'gród'>.

²⁵ W żartobliwym tłumaczeniu nazwy Innsbruck Sienkiewicz wziął zapewne pod uwagę niemiecki wyraz *die Brücke* 'most' oraz podobieństwo brzmieniowe *inns* do *na Inie*.

²⁶ Banátky to czeska nazwa Wenecji (zob. W. Kopaliński, *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa 1991, s. 1261). Etymologię nazwy Mletki podaje Ján Kollár w: *Rozprawy o gmenách počatkách*

W kontekście analizy środków językowych służących ekspresji warto wspomnieć o związkach frazeologicznych. W opisach podróży Sienkiewicz używał głównie frazeologizmów potocznych, o zmodyfikowanej postaci, co służyło aktualizacji przekazywanych treści lub intensyfikacji wartości emocjonalnej, np.: *W Rzymie krótko zabawię, bo go znam, i pojedę jednym tchem do Wiednia, potem do Krakowa.* (HS 1886, 1); *Czas na statku był pod psem i ścisk okropny. Nie jedźcie nigdy i nigdzie w niedzielę.* (MB 1906, 159); *Drogę miałem pod wroną* (HJS 1906 38); *puszczam kantem* Warszawę (MB 1908, 280); *Rawennę i Ferrarę puścił kantem* (MB 1908, 296); *Podróż do Lowrany stoi mi kością w gardle, ale trzeba było to dla Małej zrobić.* (MB 1909, 357); *uciekam, „gdzie pieprz rośnie”, to jest do Włoch.* (JS 1908, 31); *mam chrapkę na wilę w Kalten* (JJ 1887, 53) i wiele innych.

Opisy obfitujące w formy językowe zaczerpnięte z ogólnej odmiany języka oraz nacechowane ekspresywnie i potoczne umożliwiały Sienkiewiczowi przedstawienie realiów związanych z podróżowaniem w sposób jasny, czasami żartobliwy i interesujący w odbiorze.

III. Analiza stylistyczna

Przedstawione w listach relacje z Sienkiewiczowskich peregrynacji najczęściej mają charakter obiektywny i rzeczowy. Pisarz wykorzystywał tu zwykle wyrazy o treściach konkretnych, implikujących bezpośrednie odniesienia do rzeczywistości. Taki sposób opisu jest najbardziej adekwatny w odniesieniu do realiów życia codziennego, z natury swej nacechowanych praktycyzmem i rzeczowością. Ponadto słabe nasycenie środkami artystycznego wyrazu w relacjach podróżniczych można uzasadnić funkcją użytkową i informacyjną listu prywatnego.

Środki stylistyczne charakterystyczne dla stylu artystycznego w opisach realiów związanych z podróżowaniem nie są zbyt liczne. Większość zarejestrowanych przekształceń semantycznych to porównania, metafory, epitety i sporadycznie eufemizmy.

Porównania

Tworzone przez Sienkiewicza konstrukcje porównawcze najczęściej mają potoczny charakter i tradycyjną strukturę. Pod względem znaczeniowym odnosiły się do pojęć związanych ze środkami lokomocji, takimi jak pociąg, statek lub sanie, np.: *statek szedł w tę samą stronę co i nasz, a tak sapał, ział, jakby się z naszym ścigał.* (JJ 1886, 31); *wagon salonowy wygodny jak salon* (MB 1903, 81); *pociąg wjeżdża jak w futerał w ogromny statek i nie wiadać nic* (MB 1905, 141); *„Donnai”²⁷ odbywa swoją podróż, jakby sam był artystą, bo wszędzie przybywa na świtanie* (JJ 1886, 31); *Droga dobra! Od Chabówki do kaplicy ani źdźbła*

i starožitnostech národu slawského a geho kmenů, Budjñ 1830, s. 259; <http://books.google.pl/books>; (dostęp: 25.11.2015).

²⁷ Statek, którym Sienkiewicz płynął do Grecji w 1886 r.

śniegu. *Płozy zgrzytają po szabrze, jak zęby w konwulsjach* (JJ 1892, 300). Inne porównania określają samego Sienkiewicza-podróżnika oraz wygląd zwiedzanych miast: *Przybyłem do Pragi o 3, 15, czarny jak ta ziemia, zmęczony jak ta ciuchcia i głodny jak wróbel w zimie* (JJ 1889, 163); [...] *ale gdy od razu spadnę jako deszcz do Warszawy, przed zapowiedzianym terminem – przecie jednak nie będzie wypadło posyłać na gwałt, sprowadzać* (JJ 1889, 161); *Pera jest brudna jak Kaźmierz w Krakowie. Domy też nie lepsze. Grande Rue jest wąska jak ulica Chmielna. Magazyny nędzne.* (JJ 1886, 26)

Przytoczone przykłady porównań są oparte na najprostszych codziennych skojarzeniach. Zestawienie w komparansie dwóch konkretów sprawia, że oceniany w ten sposób desygnat staje się bardziej realny i w pełni oddaje intencje autora. W analizowanym korpusie listów prywatnych Sienkiewicza nie zarejestrowano porównań, które pełniłyby funkcję czysto estetyczną, poetycką lub współtworzyły obrazy metaforyczne.

Metafory

Przenośnie nie należą do ulubionych tropów stylistycznych Sienkiewicza wykorzystywanych do opisu podróży. W tym zakresie pisarz preferował bezpośredni (realnoznaczeniowy), a nie pośredni (przenośny) sposób prezentowania rzeczywistości. Nieliczne metaforyczne obrazy dotyczą różnych zjawisk i mają bardziej lub mniej rozbudowaną formę, np.:

- przymusowa podróż na „stepy niebieskie”, z których się nie wraca: *Czasami także powtarzające się bicia serca napędzają mi czarne myśli do głowy o przymusowej podróży na „stepy niebieskie”, z których się nie wraca.* (MSz 1879, 2);
- zamknąć księgę tułactwa: *Mam stałe postanowienie powrócić do Warszawy, zamknąć księgę tułactwa, a otworzyć nową. Co w tej nowej znajdę, czas pokaże...* (MSz 1879, 2);
- latawiec złoty: *A nareszcie, nareszcie! Mieć takiego latawca złotego, to tylko się człowiek wytęskni, wyczeka* (MSz 1881, 3);
- serce jego pojechało razem z nimi: *Prześladujemy teraz Moseśa, że serce jego pojechało także razem z nimi. Panna Delon bardzo się Babuni podobała.* (MB 1903, 68);
- „Donnai” w Pireus stanął właśnie w chwili, gdy „różanopalcą” jutrzeńka dopiero co wstała. (JJ 1886, 31);
- *Z Gorkowic jest pięć mil. – Przejeżdża się Pilicę w sposób narodowy – to jest buch w rzekę.* (MB 1905, 134);
- *mógł jechać w swoim czasie do Paryża przez Wenecję. Byłaby to w każdym razie mniejsza droga od tej, którą ja zrobiłem, i kosztowałyby grubo mniej niż te wszystkie aller et retour²⁸, które mnie jeszcze czekają.* (JS 1908, 30).

²⁸ *Aller et retour* <fr. ‘tam i z powrotem (formuła używana przy zakupie biletu na pociąg w obie strony)’>.

Cechą wymienionych tu metafor jest zrozumiałość, prostota i łatwość w odbiorze, która wynika przede wszystkim z faktu, iż Sienkiewicz wykorzystywał do ich tworzenia słownictwo znane oraz bliskie pod względem łączliwości semantycznej. W efekcie więc metafory powstałe w wyniku przekształceń semantycznych charakteryzują się komunikatywnością i obrazowością, nie tracąc przy tym nic ze swych walorów artystycznych.

Epitety

Opisy Sienkiewiczowskich peregrynacji obfitują w określenia epitetowe, ale wszystkie one mają charakter niemetaforyczny²⁹. Pod względem funkcji i znaczenia służyły uwypukleniu różnych właściwości opisywanych realiów, takich jak:

- usytuowanie lokatywne i temporalne, np.: wycieczka *do Rudawy, do Szczawnicy, do Krynicy, z Zakopanego do Warszawy, litewska, na Karczmisko, na łąd stały po-brzeżna*; podróż *do środkowej Afryki, krótsza*; przechadzka *trwająca trzy kwadranse*; przyjazd *spóźniony, prędki*; wyprawa *zaprzęsło-niedzielna*;
- jakość, np.: *pokój z elektryką, osobny*; przedział *dobry*; *okazały hotel*; *bardzo potrzebny przyjazd*; podróż *bardzo trudna, bardzo niezdrowa, niewielka*;
- funkcja, przeznaczenie: torba *podróżna*, portier *hotelowy*, służba *pociągowa*, bilet *direct do Krakowa*;
- środek transportu: podróż *łodzią, powozem*.

Sporą grupę tworzą również epitety o zabarwieniu ekspresywnym. W tym przypadku znaczenie epitetu i wynikające z niego zabarwienie emocjonalne ujemne lub dodatnie jednoznacznie wskazuje, czy opisywany element rzeczywistości zyskał aprobatę pisarza, czy też nie, np.: podróż *śliczna na Jarsey*; droga *bezpieczna, męcząca, nieznośna, okropna, pod psem, przykra, ryzykowna*; spacer w *robortalnym humorze*; powrót *rozkoszny*; *parszywa Lowrana*; pociąg *dobry, niedobry, niegodziwy, nieszczególny* i wiele innych.

Nawiązania intertekstualne

Funkcję artystyczną i ekspresywną można przypisać tym opisom podróży, które zawierają nawiązania do literatury, np. wierszy Mickiewicza: *A deklamujecie wszyscy: „Litwos nie wraca, ranki i wieczory etc. wezbrały rzeki, pełne zwierza bory etc.”* (JJ, 1886, 31) (trawestacja drugiej zwrotki ballady *Powrót taty*); *pojadę, gdzie „cytryna dojrzewa”* (JJ, 1886, 16) (cytat z wiersza J.W. Goethego *Wezwanie do Neapolu* w tłumaczeniu Mickiewicza); twórczości ludowej: *myślę sobie jednak, że może nie pojedziemy do Warny „przez morze, przez sine”* (JJ 1886, 20), a także twórczości własnej, np.: *przyjechać w hiperborejskie kraje ‘kraje północne’* (JJ 1887, 46) (o hiperborejach/hiperborejczykach wspomniał Sienkiewicz

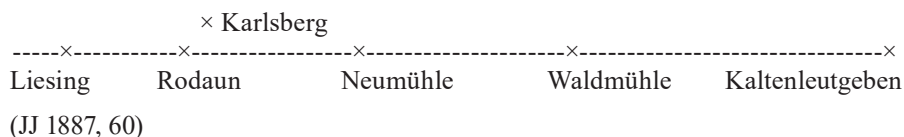
²⁹ Zob. H. Kurkowska, S. Skorupka, *Stylistyka polska. Zarys*, Warszawa 1959, s. 203.

w *Potopie*), natomiast komunik ‘przen. towarzysze podróży’ (JJ 1887, 65) pojawił się kilkakrotnie w *Ogniem i mieczem*, ale w innym znaczeniu ‘oddział konny bez taborów’.

Eufemizmy

W badanym zbiorze listów prywatnych znaleziono tylko dwie konstrukcje eufemistyczne, pośrednio związane z kręgiem tematycznym podróży – jeden dotyczy choroby morskiej, drugi przekupstwa celników: *przyjeżdżają do nas „Dzinią”* [statek Abakanowicza, przyjaciela Sienkiewicza – dop. L.M.], *ofiarując po drodze bogom morskim to, co na śniadanie zjedli* (HS 1898, 16); *rozbiwszy na brzegu za pomocą franka szklaną cnotę celniczą, zamiast jechać koleją – wzięłem do Aten powóz* (JJ 1886, 31).

Na zakończenie prowadzonych tu rozważań warto wspomnieć o ciekawej i oryginalnej cesze graficznej listów prywatnych Sienkiewicza. Chodzi tu mianowicie o ozdabianie treści listów rysunkami³⁰, zwykle były to karykatury adresatek i autokarykatury pisarza, ale także szkice odręcznie sporządzanych mapek i tras podróży³¹. Można je znaleźć np. w listach do szwagierki z grudnia 1890 roku i lutego 1891 roku – w pierwszym pisarz umieścił kontury kontynentu afrykańskiego z wytyczonym szlakiem wyprawy w głąb Afryki, który wiódł z Adenu do Zanzibaru i Bagamoyo, w drugim – zaznaczył trasę polowania. Czasami szkice wędrówek przybierały kształt wykresów przedstawiających orientacyjne odległości oraz lokalizację miejsc, np.:

Dodatki pozawerbalne wzbogacały wartość ekspresywną i informacyjną listów, świadczą również o skrupulatności i inwencji twórczej Sienkiewicza.

³⁰ Niektóre z tych szkiców odznaczają się dużymi walorami artystycznymi i są pokłosiem zainteresowań oraz prawdopodobnie uzdolnień Sienkiewicza w dziedzinie sztuk plastycznych. Zdaniem Aliny Ładyki malarstwo było jedną z niezrealizowanych pasji pisarza (zob. A. Ładyka (Nofer), *Henryk Sienkiewicz*, Warszawa 1965, s. 222).

³¹ Zob. fotografie autografów listów Sienkiewicza zamieszczone w poszczególnych tomach *Listów Sienkiewicza*.

Zakończenie

Analiza semantyczno-formalna oraz stylistyczna leksyki z kręgu tematycznego podróży i podróżowania dowodzi bogactwa i różnorodności zastosowanych tu środków językowego wyrazu. Dzięki odpowiednio dobranej warstwie językowej relacje z podróży stawały się realną rzeczywistością geograficzną, ukonkretnioną przez nazwy miast, państw, elementy przestrzeni architektonicznej i przyrodę, które pisarz poznawał głównie podczas samotnych (czasami rodzinnych) wypraw. Poczynione tu spostrzeżenia potwierdziły również, że Sienkiewicz doskonale opanował sztukę zarówno topograficznego, jak i kulturowo-obyczajowego opisu terenów i miejsc, na których przebywał. Zawarte w listach do rodziny obrazy zwiedzanych zakątków Europy i Afryki świadczą o doskonałej pamięci Sienkiewicza oraz umiejętności twórczej obserwacji świata.

Adresaci listów bez trudu mogli wyobrazić sobie miejsca, które pisarz zwiedzał, podziwiał i zapamiętał. Konwencja listu prywatnego sprawiła, że analizowane tu relacje podróżnicze zawierają wiele własnych przemyśleń, przeżyć i ocen pisarza, ujmowanych często w formie humorystycznej, co dodatkowo uatrakcyjniało przekaz.

Dzięki odpowiednio dobranej warstwie słownej, zróżnicowanej pod względem formalnym, znaczeniowym i stylistycznym, opisy tras podróży, zwiedzanych miejsc, środków transportu, osób, które spotykał podczas wypraw, stawały się realistyczne i interesujące w odbiorze. „Cały ten świat opisuje Sienkiewicz tak plastycznie i sugestywnie, że zatrzymuje przemijającą chwilę i utrwała ją na zawsze na kartach tej korespondencji”³².

Bibliografia

Źródła

Henryk Sienkiewicz, *Listy*. Tom II, część pierwsza: *Jadwiga i Edward Janczewscy*, oprac. M. Bokszczanin, Warszawa 1996; Tom II, część druga: *Jadwiga i Edward Janczewscy*, oprac. M. Bokszczanin, Warszawa 1996; Tom II, część trzecia: *Jadwiga i Edward Janczewscy*, oprac. M. Bokszczanin, Warszawa 1996; Tom IV, część pierwsza: *Maria z Szetkiewiczów Sienkiewiczowa – Maria z Wołodkowiczów Sienkiewiczowa – Maria z Babskich Sienkiewiczowa (1888–1907)*, oprac. M. Bokszczanin, Warszawa 2008; Tom IV, część druga: *Maria z Babskich Sienkiewiczowa (1908–1913)*, oprac. M. Bokszczanin, Warszawa 2008; Tom IV, część trzecia: *Henryk Józef Sienkiewicz – Jadwiga Sienkiewiczówna – Helena Sienkiewiczówna – Lucjan Sienkiewicz*, oprac. M. Bokszczanin, Warszawa 2008.

Opracowania

Bujnicki T., *Z teoretycznych problemów powieści historycznej*, w: idem, *Sienkiewicz i historia. Studia*, Warszawa 1981.

Grzegorzcykowska R., *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, Warszawa 1984.

Kijas J., *Źródła historyczne „Krzyżaków”*, „Pamiętnik Literacki” 1964, z. 3, s. 83–117.

Kijas J., *Źródła historyczne „Pana Wołodyjowskiego”*, „Pamiętnik Literacki” 1952, R. LXIII, s. 1137–1155.

³² Henryk Sienkiewicz, *Listy*. Tom II, część pierwsza, *Wstęp*, s. 99.

- Kijas J., *Źródła historyczne „Potopu” Sienkiewicza*, w: *Prace Historyczno-Literackie. Księga zbiorowa ku czci Ignacego Chrzanowskiego*, Kraków 1936, s. 479–511.
- Kijas J., *Źródła historyczne powieści „Ogniem i mieczem”*, „Pamiętnik Literacki”, Lwów 1927, R. XXIV, pod red. B. Gubrynowicza, s. 119–135.
- Kollár J., *Rozprawy o gmenách počátkách i starožitnostech národu slawského a geho kmenů*, Budjň 1830; <http://books.google.pl/books>.
- Kopaliński W., *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa 1991.
- Krzyżanowski J., *Henryk Sienkiewicz. Kalendarz życia i twórczości*, Warszawa 1956.
- Kurkowska H., Skorupka S., *Stylistyka polska. Zarys*, Warszawa 1959.
- Ładyka A. (Nofer), *Henryk Sienkiewicz*, Warszawa 1965.
- Sienkiewicz H., *O powieści historycznej*, w: *Trylogia Henryka Sienkiewicza. Studia. Szkice. Polemiki*, oprac. T. Jodelka, Warszawa 1962 (prwdr. 1889).
- Skwarczyńska S., *Teoria listu*, Lwów 1937.
- Słownik języka polskiego*, pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego, W. Niedźwiedzkiego, Warszawa 1900–1927, t. I–VIII.
- Słownik języka polskiego*, pod red. W. Doroszewskiego, Warszawa 1958–1969, t. I–XI.
- Szostak-Król K., *Słownictwo pism Stefana Żeromskiego*, t. 15 *Podróże, podróżowanie*, Kraków 2010.
- Wilkoń A., *Z zagadnień języka „Ogniem i mieczem”*, w: *Trylogia Henryka Sienkiewicza. Historia–Dzieło–Recepcja*, pod red. L. Ludorowskiego, Warszawa–Poznań 1978.

Leksykalno-stylistyczne środki opisu podróży i podróżowania w listach prywatnych Henryka Sienkiewicza

Streszczenie

Artykuł zawiera szczegółową analizę leksyki i środków stylistycznych, użytych przez Sienkiewicza w opisach realiów związanych z podróżą i podróżowaniem. Ekscerpcją objęto zbiór wszystkich zachowanych 1401 listów prywatnych Sienkiewicza, który zajmuje blisko 3 tysiące stron druku w wydaniu zbiorowym korespondencji Sienkiewicza pod redakcją Marii Bokszczańnin. Zebrany materiał liczy łącznie ponad 300 wyrazów oraz połączeń wyrazowych o różnym charakterze, użytych ponad tysiąc razy.

Przeprowadzone badania pokazały, że relacje z Sienkiewiczowskich peregrynacji najczęściej mają charakter obiektywny i rzeczowy. Pisarz wykorzystywał tu zwykle wyrazy o treściach konkretnych, implikujących bezpośrednie odniesienia do rzeczywistości. Środki stylistyczne charakterystyczne dla stylu artystycznego w opisach realiów związanych z podróżowaniem nie są zbyt liczne. Większość zarejestrowanych przekształceń semantycznych to porównania, metafory, epitety oraz eufemizmy.

Lexical and stylistic methods of describing travel and travelling in private letters written by Henryk Sienkiewicz

Summary

The article contains a detailed analysis of the lexis and stylistic means used by Sienkiewicz in his descriptions of travel and travelling. The excerpt included the collection of all 1,401 preserved private letters written by Sienkiewicz; the collection contains nearly 3,000 printed pages in a collective publication of the correspondence of Sienkiewicz edited by Maria Bokszczanin. In the collected material there are over 300 words and expressions of different character, used over a thousand times.

The research has revealed that the accounts of the Sienkiewicz peregrinations in most cases are objective in character. The writer used words with precise meanings, which refer directly to the reality. The stylistic means typical of artistic style used in descriptions of travelling is not too numerous. Most of the registered semantic transformations are comparisons, epithets and euphemisms.